
Végh Katalin

A modern ember viszonya a halálhoz

I. Az ember halálhoz való viszonyának változása a történelem során (Kultúrtörténeti áttekintés)

A halál eredetére adott válaszok

Az ember ősidők óta keresi a választ a halál okára. A hagyományos kultúrák többségében a halál nem öröktől fogva létező jelenség, hanem egy, az idők kezdetén lezajlott esemény következménye. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a halál eredetére alapvetően a következő típusú magyarázatok születtek:

Az egyik – elsősorban a zsidó-keresztény tanításból ismert – hit szerint a halált a Teremtő azért bocsátotta a földre, mert az ember megszegte a parancsát. Sokkal több azonban az olyan mítosz, amely egy démoni lény – éppen a Teremtő ellenfele – kegyetlen tettének tulajdonítja a halál megjelenését. Több közép-ázsiai, észak-amerikai és ausztrál törzsi mítoszban található erről szóló részletek. Az archaikus társadalmak mítoszainak legtöbbjében pedig a halál abszurd véletlenként vagy az ősök ostoba választásának eredményeként jelenik meg a világban. Az előbbire példa az a különösen Afrikában elterjedt mítosz, amelyben az Isten egy kaméleont és egy gyíkot küld az emberekhez. A kaméleont azzal a hírral, hogy halhatatlanok lesznek, a gyíkot azzal, hogy halandók. Mivel a kaméleon útközben megállt, a gyík érkezett meg elsőként. S miután átadta az üzenetet, a halál a szó teremtő erejének következtében megjelent a világban. Az utóbb említett változatra példa az az indonéz monda is, amely szerint az idők kezdetén, amikor az Ég még közel volt a Földhöz, a Teremtő kötélben engedte le az embereknek szánt ajándékait. Egy napon követ engedett le, de az emberek nem tudták, mihez kezdjenek vele, ezért hát valami mást kértek helyette. Ekkor a Teremtő egy banánt engedett le a kötélben, aminek az emberek nagyon örültek. A Teremtő erre azt mondta, hogy mivel az emberek a banánt választották, életük is ahhoz lesz hasonló. Amikor ugyanis a banánfa sarjat hoz, ő maga elhal, így az ember is meg fog halni, s utódai lépnek majd a helyére. Ha a követ választották volna, a halhatatlanságot választották volna.

Megállapítható, hogy a legtöbb archaikus kultúrában, akár csak a hagyományos társadalmakban, a halált az élet szükségszerű velejárójának, az életet és a halált egyetlen egységnek tekintették. A halál tulajdonképpen második születést, egy új, szellemi életbe való átlépést jelentett. Bármely nagy

archaikus kultúra hagyományaihoz, könyveihez nyúlunk is vissza, mindenütt az élet és halál átjárhatóságáról, egységéről olvashatunk. A látható és a láthatatlan világ, az emberek és az istenek, az élő és a megholt lelkek, az anyagi és a szellemi világ között kapcsolat volt. A földi világ természetes módon kiegészült a túlvilággal.

Az életnek és a halálnak ez a nyilvánvaló egysége később elhomályosult. A halállal való „bensőséges” kapcsolat még sokáig fennmaradt, a halottakkal szemben viszont mindig félelemmel viseltettek az emberek, távol tartották magukat tőlük. A halál tehát továbbra is az élet természetes része maradt. A hagyományok, a szokások nagyon pontosan megszabták a halálesettel kapcsolatos teendőket. A halál mindenki számára látható, közeli jelenség volt, a közösségben, a családban zajlott (gondoljunk csak a nagyarányú csecsemőhalandóságra, a járványok, a háborúk vagy a természeti csapások áldozataira).

*A haldoklással, a halállal, a gyásszal
kapcsolatos rítusok alakulása a 19. század végéig*

Az emberek régebben betegségtől és a mai átlagéletkorhoz képest korábbi előregedéstől szenvedtek. Az öregedés, a fizikai és szellemi képességek fokozatos romlása mintegy előhírnökei voltak a halálnak, felkészítették rá az embert. A betegek, öregek előre megérezték közeledő halálukat, s készültek rá. A halál egyszerű, magától értetődő esemény volt.

Ezt az állapotot megannyi – mindenki által jól ismert – rítus övezte, amelyek pontos menetet, s ezáltal egyfajta biztonság- és ismerőség érzetet adtak a haldoklónak és hozzátartozónak egyaránt. Melyek is voltak ezek a rítusok?

A haldokló betegágyán fekvé várta a halált. Halálát megelőzően – és azt követően is – rituális szertartások sorozata zajlott a betegágy körül, a haldokló aktív részvételével. Ennek része volt a haldokló életének „diszkrét” felidézése, kiengesztelődése hozzátartozóival, búcsúzó gondolatainak, végakarátának kinyilvánítása, valamint az imádság, amely bűnbánatból, feloldozásból és az utolsó kenet felvételéből állt. Mindezek elvégzése után a haldokló békében várhatta a halált. Halála nem volt értelmetlen és negatív történés, hanem az Isten országába, az örök életbe való belépés küszöbe.

A szertartás tehát szervezett volt és nyilvános. Az orvoson és a papon kívül ott voltak a családtagok, a rokonok – a gyerekek is! – sőt, a barátok és a szomszédok is. Ez egyben azt is jelenti – ami szerintem meghatározó jelentőségű –, hogy az embereknek már gyermekkoruktól kezdve volt személyes tapasztalatuk a halálról. Mindenki ismerte a szertartás menetét, és ahhoz tartotta magát. A rítusok méltóságteljesek voltak, mégis egyszerűek, és mentesek a túlzott drámaiságtól.

Hosszú időn keresztül így – vagy ehhez lényegében hasonló módon – halt meg az ember. Ariès ezt az egyszerre szomorú és meghitt, felfoghatatlan és mégis ismerős halált megszeliített halálnak nevezi.

A halál bekövetkezte után a családra várt a további rítusok, szertartások elvégzése. Legelőször a halott mosdatása, felöltöztetése, felravatalozása és a

virrasztás. Ezek a rítusok megkönnyítik az elszakadást, a halottól való elbúcsúzást. Felmérések tanúsága szerint a ravatalozás – vagyis a halott megtekintése – nagyban segíti a gyázmunkát. Ugyanígy a kötelező siratás is, amely társadalmilag elfogadott (sőt, elvárt!) módja volt a feszültség levezetésének, a fájdalom kifejezésének. A virrasztás megszervezése és végrehajtása egyrészt lefoglalta a hátramaradottakat, másrészt pedig szintén teret adott az elhunytól való búcsúzásnak, valamint az imádságnak, az Isten akaratában való megnyugvásnak.

A következő esemény a szertartások során a temetés volt. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy egészen az 5–6. századig a halállal való meghitt viszonyuk ellenére az élők távol tartották magukat a halottaktól. A temetkezési kultuszok egyik célja éppen az volt, hogy megakadályozzák a halottakat a visszatérésben, az élők életének megzavarásában. A legtöbb helyen (pl. Rómában is) ezért tiltották is a városon belüli temetkezést. A temetők tehát a városokon kívülre, az utak mellett épültek. A tilalom azonban nem bizonyult elég hathatósnak, mert a sírok végül mégis bekerültek a városokba. Ez a folyamat a mártírok kultuszával kezdődött, akiket kezdetben szintén a városokon kívül temettek el. Sírjuk azonban egyre több embert vonzott, akik melléjük kívánták eltemetni halottaikat, hogy azok így megszentelődjenek. A szentek sírja fölé később templomokat emeltek, a keresztények pedig a templomok körül kezdtek temetkezni. Hamarosan amolyan külváros-féle épült a templom köré. A városokban ekkor még mindig tilos volt temetkezni. De már nem sokáig. Hamarosan megszűnt ez a különbség város és külváros, s ezzel egyidejűleg a templom és a temető között is. A templomudvar egyszerre lett a temetkezés, valamint a körmenetek és prédikációk megtartásának helye. Ugyanakkor menedékhelyül (azilum) is szolgált. Egyre többen telepedtek ott le, és házakat emeltek. Az azilum végül találkozó- és gyülekezőhellyé is vált, üzleteléssel, táncsal és játékkal egybekötve. Az élők és a holtak ilyenén „együttélése” csak a 19. század vége felé vált zavaróvá. Vagyis az emberek több mint egy évezredig közvetlen közelségben éltek halottaikkal.

A temetkezés már a 12. századtól kezdődően az egyre teljesebb perszonalizáció felé haladt. A síremlék, a sírfelirat megjelenése az elhunyt emlékének megőrzését segítette. Az elhunyt sajnálata és a rá való emlékezés a sírkő- és temető-kultusz virágzásához vezetett a 19–20. században. A halál egyúttal túldramatizáltta, szenvedélyessé vált.

A halállal összefüggő rítusok közül még az utolsó, a gyászról kell szólni. A gyász az elhunyt nélkül is továbbfolyó életbe való visszatérésre készít fel. Ez a teljes felfogás, megszokás, az újakezdés időszaka. Nem véletlen, hogy éppen egy évben szabták meg a gyász időtartamát. Az év életünk „mértékegysége”. Egy év leforgása alatt életünk minden helyzetét át kell élnünk az elhunyt nélkül. A hétköznapiakat, a hétvégeket, a születésnapokat, a Karácsonyt és a többi ünnepeket, a nyaralást, az összes évszakot. A gyászev az ezzel való megbirkózásnak az időszaka.

A gyászhoz kapcsolódó szokások kettős célt szolgáltak. Egyrészt helyet adtak a szomorúságnak (sőt, el is várták azt), másrészt viszont megakadályozták, hogy az életben maradottak begubózzanak fájdalomukba. A gyászolónak például végig kellett látogatnia a rokonokat, szomszédokat, barátokat.

A látogatások során megoszthatta fájdmát a többiekkel, de az illendőség határait nem léphette túl. Ez az „előírás” egyben fokozatosan vissza is vezette az özvegyet a társasági kapcsolatokba, megvédte az elszigetelődéstől.

II. A modern ember viszonya a halálhoz

Századunkban a korábban évszázadokon át tartó lassú változásoktól eltérően, néhány évtized alatt forradalminak nevezhető változás ment végbe az emberek halálhoz fűződő viszonyában. A korábban természetes, megszokott és jelenvaló esemény háritás tárgyává, tabuvá vált. A jelenség mögött meglehetősen sokszínű, az élet különböző területein végbement, mégis ugyanabba az irányba ható változások állnak. A következőkben ezeket próbálom összegyűjteni és röviden ismertetni.

1

A modern társadalom egyre teljesebbé váló individualizmusa egyre inkább megerősíti az egyéneket saját fontosságuk tudatában. A halál ezt az „én vagyok a legfontosabb” tudatot semmibe veszi, fölrúgja, s az egyén ezt a traumát nem tudja feldolgozni.

2

Az embernek azért is nehéz szembesülni a halállal, mert annak szakrális volta és értelme – vagyis pozitív mivolta – eltűnt. A régi társadalmakban, ahol a vallásos hit volt az alapvető beállítottság, a halált egy új, szellemi életbe való átlépésként értelmezték. A halál tehát nem egyértelműen negatív esemény volt – a földi élet vége, maga a megsemmisülés –, hanem második születés, egy új élet kezdete, vagyis pozitív dolog, amelynek volt értelme. Ezért lehetett a halált várni, és békességgel elfogadni. Az értelmetlenséggel azonban valóban nehéz szembenézni.

3

Fontos aspektusa a jelenségnek az a tény, hogy a városiasodás során az ember mindjobban elszakadt a természettől. Ennek hatása ma is megfigyelhető a városi és a falusi – földműveléssel és állattartással foglalkozó – ember halállal szembeni attitűdjének különbözőségében. Azok a parasztemberek ugyanis, akik egész életüket a természet közelében, azzal egységben töltötték, bekapcsolódtak annak körforgásába is. Számukra az évszakok változása, a vetés és az aratás, a születés és a halál körforgása magától értetődő, az elmúlás és az újjászületés gondolata tőlük nem idegen.

4

Ugyancsak közrejátszik a halál elhárításában az a tény is, hogy a modern ember elveszítette azokat a rítusokat, szertartásokat, amelyek a halállal való szembesülést, annak elfogadását, feldolgozását megkönnyítették. A rítusok jól megszabott, előre kijelölt utat biztosítottak az események folyásának, észrevétlenül kordában tartva ezzel az érzelmeket, és biztonságérzetet adva a haldoklónak és a hozzátartozónak egyaránt. A falusi emberek például, akik még ma is jobban kötődnek ezekhez a hagyományokhoz, sokkal békésebben fogadják a közelgő halált.

5

A mai kor emberének megváltozott a saját testéhez való viszonya is. Megdöbentő, milyen „test-tudatlanság” jellemzi ma az embereket. Legelembb szervezeti működéseinkkel sem vagyunk tisztában. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy „nem tudjuk rendeltetészerűen használni” a testünket. E tudatlanság következtében ki vagyunk szolgáltatva a testünkben zajló folyamatoknak. Az a tudat, hogy saját testünknek sem vagyunk urai, hogy az bármely pillanatban betegséggel, sőt, halállal fenyegethet bennünket, a kiszolgáltatottság érzetét, s ezzel egyidejűleg a hátrítást fokozza az emberekből.

6

Az eddig leírtaknak is következménye a halál medikalizálódása. Az emberek többsége ma nem családi körben, hanem kórházban – többnyire magára maradva, egyedül hal meg. A család „nem tud mit kezdeni” haldokló tagjával, inkább az orvosokra bízta.

A haldokló élete az orvos kezében van, akinek a számára a halál a legyőzendő ellenfél. Általában azonban sem ő, sem a kórházban dolgozó ápoló személyzet nincs felkészítve a haldoklóval való foglalkozásra, a haldoklóval, az agóniával, a halállal való szembesülésre.

A halál körüli eseményekből a család teljesen kirekesztődik.

A hamvasztás általános elterjedése óta nem ritka, hogy a család az élő ember után már csak az urnát látja viszont.

Végső soron a halál elidegenítéséről van szó.

Ez az elidegenítés folytatódik a temetés kapcsán is. A család a halottat hosszú ideig általában az egyházra bízta. Már a ravatalozás is a templomban történt, s a temetésről is az egyház gondoskodott. A család tehát ezt is kiadta a kezéből. A temetkezésből eltűntek a régi szertartások, rítusok, egyre kedveltebb megoldás lett a hamvasztás.

A temetést/hamvasztást ma már temetkezési vállalatok végzik, amelyek jövedelmező üzletgá fejlesztették ezt a tevékenységet.

7

A halál elidegenítésével, tabuvá válásával bizonyos mértékig a gyász létjogosultsága is megszűnt. A halottat – akinek a halálához végül is nem sok személyes közünk volt – a hamvasztással véglegesen kitöröltük az életünk-ből. Mintha nem is létezett volna. Gyászolni sokak számára már nem is normális dolog.

Ugyanakkor a gyászmunka elmaradása számos, a további életünket, sőt, generációk életét meghatározó következménnyel járhat. Ahol a gyereknevelésben túl nagy szerepet kap a féltés, a fokozott halálfélelem – valamint ezek indukálása a gyermekekben –, ott ezek mind-mind a felnőttek elmaradt, elfojtott gyászának következményei.

Akármilyen jól működnek is ezek az elhárítási mechanizmusok, nem lehetnek tökéletesek. Szeretteink elvesztésekor a hárítások, tagadások, elfojtások kóros, sokszor végzetes formában törnek felszínre. A halálról való személyes tapasztalat hiánya, a tudatlanságból eredő félelem, a gyászmunka elmaradása hisztérikus reakciókban, a halott emlékétől elszakadni-nem-tudásban, az özvegyek rövid időn belül bekövetkező összeomlásában, öngyilkossági kísérletekben nyilvánul meg.

Hamvas Béla szavaival élve a „halálöszton kollektív megbetegedéséről” van szó, amely a halál elleni lázadáshoz és a halálfélelem nagy mértékű felerősödéséhez vezetett.

III. AIDS: A halál új arca

Szembesülés a halállal társadalmi szinten

A technikai haladás és az orvostudomány fejlődése következtében az ember a 20. században úgy érezhette, hogy kezében tartja a világot, és ezen belül a számára legfontosabbat, az emberi életet. A pusztító járványokat megfékeztek, a csecsemőhalandóság (Magyarországon) 35%-ról 6–8%-ra csökkent, 100 év alatt megduplázódott a születéskor várható élettartam, lehetőség van a kórházban fekvő betegek újraélesztésére, szervátültetésre és mesterséges megtermékenyítésre ... legalábbis a modern társadalmakban. A halál korábban nem tapasztalt mértékű visszaszorulásának lettünk tanúi. Szinte isteni hatalom adatott az ember kezébe.

És ekkor sorscsapásként robbant be a társadalomba az AIDS. A technikai haladásba és az orvostudományba vetett hit, és az a bizalom, hogy segítségükkel az emberi élet fokozott védelmet élvez, hirtelen szertefoszlott. A helyzetet csak súlyosbította az a tény, hogy a betegség vér és nemi váladékok közvetítésével terjed, s ezzel az emberi élet olyan területét érinti, amely a modern társadalmakban tabunak számít. (A magyar nyelvben például nincs megfelelő szó az intim testtájékok megnevezésére. Ezek jelölésére csak durva, gúgygőgő vagy steril, orvosi kifejezéseink vannak.)

A bűnösségérzet a betegség kapcsán szinte be van kódolva az emberekbe, különösen az intim testrészek megbetegedései, ill. az intim szférába tartozó

szervek közvetítésével terjedő betegségek kapcsán. Ez a mechanizmus – a betegség és a bűn összekapcsolása – az AIDS megjelenésekor is automatikusan beindult. Számos vonatkozásban megkezdődött a „bűnösök” kirekesztése. A társadalmi szolidaritás hatalmas „sokkot kapott”, szinte szétrobbant. A sokk és a pánik az egész világot megrázta és önvizsgálatra kényszerítette. Az emberek valóságos katasztrófát emlegettek. (Egy francia napilap felmérése szerint a megkérdezettek 72%-a az AIDS-et jelölte meg a világot az elmúlt tíz évben legjobban átformáló jelenségnek.) A társadalomban általánossá vált a gyanakvás. A Másik mint a halál hordozója jelent meg.

Az egyén szembesülése az AIDS-szel

Az AIDS napjaink egyik legfélelmetesebb betegsége. Riasztó, hogy főként fiatalok között terjed, akiknek még nem volt lehetőségük, hogy hozzászokjanak a halál gondolatához (ahogyan az öregedés megannyi jele segít felkészíteni a halálra). Ugyancsak rémületet kelt a betegség hosszú és hihetetlenül kegyetlen folyamata. Ebbe beletartozik a fájdalomtól való félelem is. Félelmetes a betegség biztosan halálos kimenetele. Az, hogy lehetetlen a menekülés, nincs remény a folyamat megállítására vagy visszafordítására, csak a puszta szembesülés marad. Fontos összetevője a félelemnek a „társadalmi halál” gondolata is. Vagyis annak tudata, hogy a társadalom ki fog vetni magából, kórházba, elkülönített helyiségbe kerülök, egyedül maradok, az emberek félni fognak tőlem és elítélnek.

A szeropozitív személyek csoportja

Mindezek következtében a társadalom egy új csoportja alakult ki, azoké, akiknek szervezetében kimutatható a vírus: a szeropozitív személyeké. Többségük még nem beteg, de a fertőzés potenciális terjesztője, s ez a biológiai bélyeg elegendő ahhoz, hogy egész személyes és társadalmi életük gyökeresen megváltozzék.

A szeropozitív személyeknek azonkívül, hogy közös reményeket táplálnak, közös felelősséget hordoznak, van még egy, ezeknél talán sokkal meghatározóbb jelentőségű vonása is: közeli és személyes kapcsolatba kerültek a halállal. Ez pedig egy olyan élmény, amely alapjaiban változtatja meg az embernek mind önmagával, mind a többi emberrel való kapcsolatát. Ezek az emberek azonban nincsenek felkészítve a halállal való szembesülésre – mint ahogyan a modern társadalmakban szinte senki sincs felkészítve. Számukra ez a tény úgy hangzik, akár egy halálos ítélet, amelyet némi – előre nem tudható, hogy milyen hosszú – haladék után könyörtelenül végre fognak hajtani.

Amikor valaki szembesül azzal, hogy gyógyíthatatlan, halálos beteg, általában a következő fázisokon megy keresztül. (A fázisok közül bármelyik kimaradhat vagy visszatérhet, de az is előfordulhat, hogy a beteg megreked valamelyik fázisban.) Az első szokásos reakció a tiltakozás, a lázadás, a

kétségbeesés. Akik megragadnak ebben a kétségbeesésben, azok között előfordulhat öngyilkosság. Ezt a szakaszt a harag, a gyűlölködés szokta követni, amely tulajdonképpen a túlélőkkel szemben táplált féltékenységből fakad. A harmadik az alkudozás szakasza. Ilyenkor a betegek még egy kis időt szeretnének kapni, hogy valamit pótoljanak, jóvátegyenek, befejezzenek, véghezvigyenek. Ez az a haladék, amely a HIV vírussal fertőzötteknek többnyire megadatik, hiszen a betegség igen hosszú lefolyású, évekig is eltarthat. Ez egyesekben felébreszti a szunnyadó életkedvet, és igyekeznek minél jobban „kiélvezni” a még hátralévő időt. Másokat viszont épp arra készítet, hogy csak a lényeges dolgokra koncentráljanak, arra, ami a hétköznapi forgatagában elsikkadt. Az utolsó szakasz a belenyugvás. Ez jelenthet – optimális esetben – elfogadást, megbékélést a halállal, de jelenthet beletörődést, megadást is. Ez tulajdonképpen nem is igazán belenyugvás, hanem egy védekezési mód, amelynek során a beteg szellemi ürességbe zuhan. A bejelentett halált benső halálával előzi meg, s ezzel érzéketlenségbe burkolózik.

Amikor a szeropozitív személyek szembekerülnek a halállal, rádöbbennek az emberi élet törékenységére, esendőségére, a tudomány és a civilizáció tökéletlenségére, s ezáltal maguk is szembekerülnek azzal a társadalommal, amely számos esetben ennek ellenkezőjét próbálta meg elhiteni velük. Sajátos létértelmezésük okán is elszakadnak a társadalomtól.

Egyértelmű, hogy amennyiben az AIDS terjedésének csak a megfertőzöttek kirekesztése lenne a következménye, akkor az valószínűleg nem vált volna társadalmi problémává. Az AIDS azonban több okból azzá vált. Egyrészt azért, mert járványos, s ezáltal tömeges jellegű. Másrészt azért, mert a modern társadalmak alapértékeit, a szolidaritást, az egyenlőséget és a szabadságot látszik szétzilálódással fenyegetni. Mivel az AIDS jelenleg nem gyógyítható, a megelőzésére került a fő hangsúly. A betegség sajátos terjedési módja következtében azonban a terjedés megállítása kizárólag a társadalmi kapcsolatokba és a magánszférába való beavatkozás, s ezzel az egyéni szabadság csökkentése révén érhető el.

Az embereket felvilágosítással, figyelmeztetéssel, racionális érveléssel igyekeznek rábírní intim magatartásuk megváltoztatására. Az emberek jelentős része azonban ellenáll. A társadalom nem várhat el felelősségérzetet tőlük addig, amíg nem tudja a fertőzötteknek a társadalom szolidaritását, támogatását garantálni. A társadalom abba a helyzetbe került, hogy csak akkor tudja a betegséget kezelni, ha egyben saját magát is kezeli.

Én még egy lépéssel mélyebbre mennék. Ez a betegség nemcsak a társadalomról, a tudományról, az egészségügyről alkotott nézeteink felülvizsgálatára, hanem elsősorban a halálhoz való viszonyunk átgondolására kell indítsón!

Irodalom

Polcz Alaine: A halál iskolája. Magvető, 1989.

P. Hintermeyer: Az előre bejelentett halál kísérőjelenségei. In: Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-Twins, 1994.

- P. Wachsmann: Az AIDS, avagy a félelem kezelése a jogállamban. *In: Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-Twins, 1994.*
- Polcz Alaine: Gyászban lenni. Mauzózeum, Bölcsész Index Centrál Könyvek, 1987.
- M. Eliad de: Bevezetés a halál mitológiájába. Mauzózeum, Bölcsész Index Centrál Könyvek, 1987.
- Hamvas Béla: Haljatok meg csendesen. Mauzózeum, Bölcsész Index Centrál Könyvek, 1987.
- A. Sobel – F. Héritier-Augé: Az etikai elkötelezettség. *In: Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-Twins, 1994.*
- Philippe Ariès: Gyermekek, család, halál. Gondolat, 1987.